

SVARTNÄS KYRKA

Svartnäs bruk 1:2, Svärdsjö församling, Falu kommun, Dalarnas län

Kyrkomiljön

Svartnäs bruk i Svärdsjö finnmark anlades 1735 av Stora Kopparbergs Bergslag för tillverkning av stångjärn som krävdes för driften i Falu gruva. Under 1800-talet expanderade bruket kraftigt, för att sedan hastigt avvecklas och helt läggas ner 1889. Idag återstår byggnadsrester efter ett bessemerverk och en konverter, samt några magasin. På Hillersbacken direkt norr om bruksanläggningen ligger brukskyrkan.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården som breder ut sig söder om kyrkan har rektangulär utformning och är terrasserad. En stödmur i granit omgärdar och på denna ett oljat spjälstaket med överliggare. Utanför muren växer en trädkrans av skogslönn. Gångarna är belagda med krossat gånggrus. Området är huvudsakligen gräsbevuxet. Flertalet gravstenar är låga, av polerad granit. Enstaka äldre, mer påkostade vårdar har bevarade grusbäddar inom stenram.

Kyrkobyggnaden omfattar ett långhus under plåttäckt sadeltak, med femsidigt kor i öster, västtorn och sakristia. Västtornet kröns av en konisk spira, klädd med horisontellt lagda plåtar. Grunden är av sprängd gråsten, fogad och försedd med gjutjärnsventiler. De timrade ytterväggarna har fasader av liggande, vitmålad panel, samt hörnlisener av stående bräder. Panelbrädernas ålder varierar - på långhusets och tornets södra sidor sitter äldre bräder fästa med smidd spik. I de rundbågiga fönsteröppningarna sitter fönsterbågar med spröjsverk i gotisk form, som vitmålots. Till ingången i väster leder en trappa med uppgång från norr och söder, överst täckt av en stor järnhäll. Ingångsdörren är en pardörr klädd med profilerad panel, som målats med grå linoljefärg.

Svartnäs kyrka uppfördes 1793-94, men dagens exteriör är i huvudsak resultat av en stor om- och tillbyggnad 1875. Då tillkom koret, sakristian och fasadpanelen. Tornet höjdes. Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Vapenhuset har ett plant tak klätt med en gammal, handhyvlad panel, uppsatt med smidd spik. I golvet ligger breda, kilsågade bräder som lackats. Norrväggen är klädd med stående, hyvlad och blålaserad panel. På södra sidan finns nygjorda inbyggnader för städskrubb och WC, inklädda med liggande, maskinhyvlad panel som laserats i grå nyans.

Ytterdörren insattes 1837-38, då tornet blev tillbyggt.

Kyrkorummet är täckt med ett tunnvalv, putsat och vitkalkat, samt en kupol över koret. Tre tvärgående dragjärn genomkorsar. Väggarna är slätputsade och vitkalkade, indelade med pilastrar i kompositorordning. Nedtill, under fönsterbänkshöjd, sitter en bröstpanel av släta blågröna bräder, vilka även täcker pilastrarnas baser. Genomgående ligger golv av kilsågade ljust laserade bräder, utan nivåskillnader mot bänkkvarter och kor. Bräderna har hål efter tidigare smidd spik.

Kyrkorummets timrade väggar saknade länge inre beklädnad. Vid förnyelse 1837-38 rappades de och pilasterindelades. Golvbräderna är troligen från samma tid, men blev omlagda 1954, då en trossbotten gjordes. Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Bänkinredningen är öppen, har rektangulära, blåmarmorade gavlar och röda lister. Längst fram sitter spegelindelade bänkskärmar. Läktarbarriären i väster är också spegelindelad och marmorerad, fast i en mer grågrön nyans för att harmoniera med den lindblomsgröna orgelfasaden. Orgelfasaden har genombrutna sidostycken, för att dagsljus från fönster i väster skall strömma in. Läktaren vilar på blåmålade kolonner. Under läktarens norra del är ett öppet "kyrktorg" och den södra är inredd med lösa bord och stolar. Predikstolen på norrväggens främre del har sexsidig korg och ljudtak, målad turkosblå med förgyllda sniderier.

Predikstolen är ett lokalt arbete från 1837-38. Altaruppsatsen tillkom vid korets utbyggnad 1875. Båda var ursprungligen vita och förgyllda. Den blå och gröna färgsättningen fick de vid arkitekt Lundgrens förnyelse 1954, då även bänkinredningen ombyggdes till nuvarande utseende. Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Altaruppsatsen i korets fond har utformats som en tempelgavel, turkosblå, vilken innesluter ett krucifix. Altaret är av trä, gråmålat med en brun skiva, i sen tid påbyggt med obehandlat virke och spånskiva (alltid täckt med textilier). Framförvarande altarring är av trä, uppbyggd av marmorerade kolonner och en turkosblå överliggare.

Byggnadshistorik

Svartnäs järnbruk anlades 1735 i den då svårtillgängliga, nordöstra delen av Svärdsjö socken, tidigare bara koloniserad av inflyttade finnar. Mot århundradets slut hade områdets befolkning ökat så mycket att brukets ägare, Stora Kopparbergs Bergslag, i en resolution till domkapitlet 1793 anhöll om att få uppföra ett "bönehus". Den 3-4 mil långa, obanade skogsvägen till sockenkyrkan i Svärdsjö ville man slippa. Tillstånd utfärdades och hösten samma år lades timmer upp på Hillersbacken norr om Svartnäs bruk. Den 29 maj 1794 lades första grundstenen. Arbetena fortgick så snabbt att invigning kunde ske knappt fem månader senare, den 27 oktober.

Det ursprungliga kapellet omfattade bara ett långhus, vars timrade väggar var rödfärgade på utsidan och obehandlade invändigt. Överhuvudtaget tycks interiören i början ha varit den enklast tänkbara. Väster om kapellet restes en klockstapel.

Vid förnyelse 1837-38, ledd av bruksförvaltaren Hoffstedt, revs klockstapeln och tornet blev tillbyggt, fast det var lägre då. Kyrkorummet fick en mer tidsenlig stildräkt, genom att väggarna putsades och pilasterindelades. Nuvarande predikstol insattes, från början vitmålad och förgylld. Läktaren i väster byggdes till 1846 och två år senare installerade Jonas Wengström från Ovanåker orgeln, vars fasad vitmåldes och förgylldes som predikstolen.

Nuvarande omfång fick kyrkan 1875, då koret och sakristian byggdes ut och tornet höjdes. Vidare uppsattes den hyvlade, liggande fasadpanelen, målad med vit oljefärg. Fönstren fick sina bågar av gjutjärn, med gotiska spröjsverk. I kyrkorummet byggdes öppna bänkrader som ådrades. Det utbyggda koret inreddes med alltjämt befintlig altaruppsats i nyklassicistisk stil.

En omgestaltning genomfördes 1954 efter program av arkitekt Erik Lundgren. Han ogillade uttryckligen den dåvarande 1800-talsfärgsättningen, dominerad av vit färg, förgyllda detaljer och bänkarnas ådring. Istället marmorades/målades inredningssnickerier i blå och grågröna nyanser, samt orgelfasaden i en lindblomsgrön. Dessutom försågs bänkarna med rektangulära gavlar. I sakristian tillkom nya förvaringsskåp och ett bönealtare. Till den tekniska förnyelsen hörde att elektrisk värme infördes och golven togs upp för bjälklagsisolering. Vid återläggningen borttogs alla tidigare nivåskillnader.

Utseendemässiga förändringar sedan dess berör i första hand vapenhuset, vars södra del 1985 avdelades för att få in pentry, städcentral och WC.

Kulturhistorisk karakteristik och bedömning

Svartnäs brukskyrka höjer sig som ett landmärke över den forna bruksmiljön - den historiska relationen är uppenbar. Hur kyrkan ursprungligen såg ut är idag svårt att föreställa sig. Exteriören är väsentligen resultatet av en stor om- och tillbyggnad 1875. Speciellt tidstypiska är den spåntade fasadpanelen och gjutjärnsfönstren i nygotik.

Den ursprungliga, föga påkostade interiören omgestaltades i nyklassicistisk stil under 1800-talet. De oklädda timmerväggarna putsades och indelades med pilastrar 1837-38, varefter nuvarande predikstol kom på plats. Tio år senare stod orgelläktaren färdig, med orgel byggd av Jonas Wengström i Ovanåker. Sedan kyrkorummet utökats med ett femsidigt kor 1875 tillkom altarprydnaden i form av en tempelgavel och framförvarande kolonnindelade altarring. Samtidigt insattes öppna bänkrader som ådrades.

Kyrkorummet miste en del av 1800-talets nyklassicistiska karaktär vid en omgestaltning 1954, efter program av arkitekt Erik Lundgren. Då gjordes de öppna bänkraderna mer sammanhållna med hjälp av rektangulära gavlar. Färgsättningen i blått och grågrönt, med marmorerade inslag, anknyter till en 1700-talstradition. Belägg saknas dock för att Svartnäs kyrka från början skulle ha haft sådant måleri.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Kyrkans nyklassicistiska exteriör består sedan en stor om- och tillbyggnad 1875. Bevarade detaljer av särskilt byggnadshistoriskt värde är gjutjärnsfönstren, jämte södra och västra sidans fasadpanel, uppsatt med smidd spik.
- Kyrkorummets altaruppsats, predikstol och läktare med orgel är lokalt tillverkade och därför främst av lokalhistoriskt värde.
- Kyrkogården har inventerats och gravvårdar av större kulturhistoriskt värde klassats i den nyligen upprättade vårdplanen för Svartnäs kyrka

Redaktionella uppgifter

Inventeringsperiod: april-maj 2006

Fältinventering: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift

Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning:

Rolf Hammarskiöld, efter samråd med referensgrupp utsedd av Västerås stift

Rapportsammanställning: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift

Rapporten färdigställd: 2006-12-29

Källor och litteratur

Otryckta källor

Svärdsjö församlingsarkiv (SF)

- Årsredovisningar 1988-90

Västerås stifts arkiv (VS):

- Västerås domkapitel E IV: 83b; resolution den 10/2 1793, angående byggande av kapell i Svartnäs
- Västerås domkapitel E V a; 36, ämbetsberättelse 30/6-2/7 1925

Litteratur

Ahlberg, Hakon och Björklund, Staffan: Dalarnas kyrkor i ord och bild, s 284-286

Förlag: Staffan Björklund 1996

Inventarium över svenska orglar, 1990: 1, Västerås och Karlstads stift, redigerad av Tore Johansson – Förlag Svenska orglar, Tostared 1990

Tysk, Elisabet: Från Svartnäs/*Julbok för Västerås stift 1913, Falun 1913, s 91-97/*

Övriga tryckta källor

Artikel om 1954 års omgestaltning, införd i Dala-Demokraten 1954-11-05

Sammanställning av viktiga händelser för kyrkan, relaterade till källor

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1793	Ritning godkänd/ bygglov	I en resolution den 10/2 1793, ställd till Västerås domkapitel, där den upplästes den 13/3, anhöll Stora Kopparbergs bergslag om att få uppföra ett kapell vid Svartnäs bruk. Som motiv anfördes att invånarantalet vid bruket och omgivande finnmark nu uppgick till 60-70 hushåll. Avståndet till sockenkyrkan i Svärdsjö var 3-4 mil, genom obanad skogsväg. I utslag från Västerås domkapitel den 7 maj 1793 tilläts bygget av bönhus eller brukskyrka vid Svartnäs bruk		VS: E IV a: 83b; resolution den 10/2 1793, brev den 22/3 1814
1793-94	Nybyggnad	Hösten 1793 samlades timmer för det blivande kapellet på Hillersbacken i Svartnäs bruk. Bygget drevs fram av Stora Kopparbergs Bergslag som även svarade för en stor del av finansieringen – ett bidrag om trehundra riksdaler. Den 29/5 1794 lades första grundstenen och arbetet fortgick sedan så snabbt att invigning kunde ske den 27 oktober samma år. Den ursprungliga kyrkans grundplan motsvarar nuvarande långhuset (utan västtorn och med rak gavel i öster) Ytterväggarna var från början rödfärgade. Väster om kyrkan restes en klockstapel.		Ahlberg, s 284-286 Sveriges kyrkor, s 263 Tysk, s 93
1802	Ändring – kyrkogård	Svartnäs kapellförsamling fick rätt att anlägga kyrkogård och snart därefter började jordfästningar att ske här.		VS: E IV a: 83b; brev 22/3 1814
1837-38	Rivning Nybyggnad – torn Fast inredning – predikstol	Västtornet byggdes till, fast var då lägre än idag. Klocka inköptes från Hospitalskyrkan i Västerås. Den 1/7 1838 ringdes för första gången från tornet. Kyrkorummets väggar rappades och pilastrarna tillkom Ny predikstol tillkom, ett enkelt snickararbete, målad i vitt, grått och guld. Då tornet stod klart revs klockstapeln väster om kyrkan (grundrester finns kvar)	Bruksförvaltare Hoffstedt Byggmästare Ris Erik Larsson, Leksand	Ahlberg, s 284-286 Sveriges kyrkor, s 261-262 Tysk, s 94
1844		En björkallé anlades utmed kyrkvägen		Ahlberg, s 286
1846	Fast inredning – läktare	Läktare byggdes i väster, buren av ljusmarmorade doriska kolonner. Barriären fick rektangulära fyllningar		Sveriges kyrkor, s 265
1848	Fast inredning – orgel	11-stämmig orgel installerades på den två år tidigare byggda västläktaren. Fasaden målades i vitt och guld.	Jonas Wengström, Ovanåker	Inventarium, s 32
1875	Ändring – ombyggnad Nybyggnad – kor och sakristia Fast inredning – bänkinredning, altarring	En ny sockel av sprängda stenblock lades Femsidigt kor blev tillbyggt i öster På norra sidan tillbyggdes sakristia tornet höjdes, Ytterväggarna kläddes med liggande panel som vitmålades. Kyrkorummets rappning lagades och vitmålades Öppen bänkinredning tillkom, vilken ådrades (ek) Altarring med balusterskrank byggdes, målad med grå och röd oljefärg.		Sveriges kyrkor, s 263-265, 268 ATA: Rapport av E Leffler 14/1 1937
1914	Teknisk installation	Inre förnyelse, då kyrkorummet bland annat utrustades med kaminer		Sveriges kyrkor, s 268

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1924	Vård/underhåll – exteriör	Fasaderna ommålades sommaren 1924		VS: E V a; 36, ämbets - berättelse 30/6- 2/7 1925
1954	Vård/underhåll – exteriör Ändring – restaurering, interiör Teknisk installation – värme	Stor inre och yttre upprustning Fasaderna lagades och ommålades Kyrkorummets väggar skrapades och ommålades Bänkar, predikstol, altaruppsats och läktarbarriär ommålades med blå färg och förgyllda detaljer. Kyrkorummets golv togs upp för att lägga in trossbotten i bottenbjälklagen De gamla golvbräderna lades tillbaka, slipades och laserades Befintlig kyrkkamin och murstock revs ut Elektrisk värmeanläggning infördes. Panncentralen revs ut ur sakristian. I sakristian inrättades ett bönealtare	Arkitekt Erik Lundgren, Falun	ATA: Handlingar Ahlberg, s 286 DD 1954-11-05
1956	Fast inredning – orgel	Orgelverket renoverades	Bröderna Moberg, Sandviken	Inventarium, s 32
1986	Ändring – ombyggnad	I vapenhusets södra del inreddes städcentral och kokvrå samt handikapp - WC		ATA: Ritning 1986-01-27
1988- 89	Vård/underhåll - exteriör	Kyrkans plåttäckta yttertak och torn renoverades. Ett nytt krönande kors blev uppsatt		SF: Årsredovisning
1990	Vård/underhåll	Fasaderna lagades och ommålades		SF: Årsredovisning